

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԱԳԻՐՆԵՐԸ

ԻՆՉ ՊԱՍՏԱՆՆԵՐՈՒ ՏԱԿ ԿՐԵԳՐՈՐԻՆԱԿԵՐՆ
ՀԱՅ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ*

Շատ քիչերուն վիճակուած էր նուիրուիլ անհոգ ու անվիշտ զրջագրութեան արուեստին տաժանաւոր աշխատութեան: Անպայման կը ցցուէին աննպաստ պարագաներ, չարաբաստ դէպքեր՝ կասեցրնելու անոնց խանդն ու ջանքը: Ու խափանարար այս պարագաներէն ու դէպքերէն միշտ ու ամէն անգամ հայ բնագիրներն էին որ կը տուժէին: Նիւթապէս ու բարոյապէս խանգարուած ուղեղը զիւրաւ կը գայթէր, կը

սայթաքէր. կը շփոթուէին նոյններեւոյթ տառեր, նոյնահունչ վանկեր կը կրկն յաւելումներ կամ կրճատումներ, նմանաձայն բառերը կ'ենթարկուէին աչքի պատրանքներու, քերականական նուրբ ձեւերը կ'այլալէին կոշտ խանգարումներով, տեղի կ'ունենային տողերու անհամար անկումներ կամ կրկնումներ եւ վերջապէս ժամանակ կամ նիւթ (մադաղաթ. թուղթ) խնայելու համար ստէպ թոյլ կը տրուէին նոյն իսկ բնագրական ընդարձակ յապաւումներու: Ու այս դժպէտ երեւոյթները շղթայուած իրարու՝ նախկին կանոնաւոր ու անեղծ բնագիրները կը վերածէին անկապ ու անխմաստ հատուածներու ու յօշոտուած մարմիններու:

Այս ահաւոր իրողութիւններուն իրենք զրջագիրներն ալ զիտակից էին անձամբ սո-

* Մատենագիտութիւն. — ուսումնասիրութեանս իբրեւ աղբիւր ծառայած են հետագայ գրութիւնները:

Ալեշան Հ. Ղեւոնդ՝ Այբարատ բնաշխարհ հայատանեայց, Վենետիկ 1890:

— — Հայապատում, Վենետիկ 1901:

— — Շիրակ տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ 1881:

— — Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ 1893:

— — Սիսուան, համագրութիւն հայկական կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ 1885:

Աճառեան Հ.՝ Գուցակ հայերէն ձեռագրաց թաւրիգի, Վիեննա 1910:

— — Գուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանատարեան վարժարանի ի կարէն, Վիեննա 1900:

Գալէմքեան Հ. Գ.՝ Գուցակ հայերէն ձեռագրաց աբգունի մատենագրանին ի Միւնխէն, Վիեննա 1892:

Գալէմքեան Վարդապետ՝ Քարտեղ հայ հնագրութեան, Շրջակաթ (Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, Ա., Վաղարշապատ 1913), էջ 170—214:

Conybeare Fr. C.: A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum, London 1913.

Թոփճեան Յակոբ՝ Գուցակ ձեռագրաց Դաղեան խաչի վարդապետի, Մասն Ա, Վաղարշապատ 1898. Մասն Բ, 1900:

Լաւայեան Երուանդ՝ Գուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի, Թիֆլիս 1915:

Կանայեան Ստեփան՝ Գուցակ հայերէն ձեռագրաց Թիֆլիզի ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի, Թիֆլիզ 1893:

Macler Fr.: Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe centrale (Extrait de Journal asiatique), Paris 1913.

— — Ile de Chypre: Notice de manuscrits arméniens, Revue de l'Orient chrétien, Paris 1922—1923, էջ 172—198.

Մառ Ն.՝ Գուցակ հայերէն ձեռագրաց Ճեմարանի արեւելեան լեզուաց ի Պետերբուրգ, Վիեննա 1891:

Միսքճեան Յով. Վ.՝ Գուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագրանին Վատիկանու ի Հռովմ, Վիեննա 1891:

Պալեան Տր. Վ.՝ Գուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա, Ա. հտր. Կեսարիոյ վիճակ, տետր. Ա, Կ. Պոլիս 1892. տետր. Բ, Կ. Պոլիս 1893:

Սարգիսեան Հ. Բ.՝ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենագրանին Միսիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Ա, Վենետիկ 1914. հատոր Բ, Վենետիկ 1922:

Սմբատեանց Մեսրոպ.՝ Նկարագիր Ս. Ստեփաննոսի Վանաց Սաղիանի եւ միւս վանորէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ զիւզորէից որք ի Շամախոյ թեմի, Տփլիս 1896:

— — Տեղագիր Գեղարքունի ծովադարգ գաւառի որ պոթմ'նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ 1895:

Սրուան ձեռեանց Գ. Վ.՝ Թուրքոս աղարար Հայաստանի ճամբորդ, Բ. հտր., Կ. Պոլիս 1879:

Տաշեան Հ. Յ.՝ Գուցակ հայերէն ձեռագրաց կայսերական մատենագրանին ի Վիեննա, Վիեննա 1891:

— — Գուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենագրանին Միսիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895:

վորարար այն աստիճան որ իրենց ներմա-
ծած կամաւոր եւ ակամայ «սխալանք» նե-
րուն ծանրութիւնը մասամբ թեթեւցնելու
ու ասպագայ ընթերցողներու վեհանքն նե-
րողամտութեան արժանանալու գիտումով՝
աղաչողական հանձարեղ բացատրութիւն-
ներ կը փութային միշտ հնարամտել իրենց
հեղինակած Յիշատակարաններուն մէջ:
Այսպէս «անմեղադիր լերուք սխալանաց»,
զի կար մեր այս (կամ այսչափ) էր¹ շատ
պարզ ու սովորական ասութիւնէն զատ՝ ա-
նոնք կը ճարտարամտէին առաւել կամ
նուազ յաջողութեամբ այսպիսի ձեւեր ալ՝
«խոշորութեան եւ պակասութեան անար-
հեստ գրչիս անմեղադիր լերուք, զի այսչափ
կարացաք ջանալ եւ այսչափ էր մեր տկա-
րութիւնս» (Վինետ. 2եռ. 104, Սար-
գիսեան, Յուլի, էջ 464) կամ «սխա-
լանաց ներեցէք եւ սիրով խոնարհեալ
ուղղեցէք, զի որչափ էր ի մեզ կար ջանա-
ցաք եւ թէ գտանի սխալ՝ մեք ոչ իմա-
ցաք, բայց գիտնոցն կրկին մաղթեմ ուղղել»
(Վինետ. 2եռ. 43, անդ, էջ 241, նոյնպէս
Վինետ. Կայսեր. Մանգրն. 2. 9, Տաշեան,
Յուլի, էջ 15) կամ «ով կըբայրք, ամե-
նայն ինչ սխալանաց որ ի սմա կա՝ մի մե-
ղադրէք, զի կայր մեր այս է. զուգակշիռս
արէք, թերին լրէք, զաւելին ի բաց ձգե-
ցէք» (Վինետ. 2եռ. 51, անդ, էջ 262)
կամ «թէ գտցի ինչ ի սմա ըստ կամաց
ձերոյ՝ տեառն շնորհք եւ վարդապետին իմ,
իսկ նուազն՝ մերումս տկարութեան, զի միայն
փոյթ ունէի ոչ թաքչել բառ ինչ կամ
բան, այլ եւ զպակասն ինուլ եւ զաւելորդն
կշռել. եւ սխալանաց մերոցն պարտեաց
թողութիւն խնդրել աղաչեմ յեղբայրա-

սէր կամաց ձեր» (Սանասարեան 2. 19,
Աճառեան, Յուլի, էջ 19) կամ աւելի
զեղեցիկ՝ «իսկ եթէ գտաւ ինչ ի սմա ըստ
հաճոյից ձերոյ՝ տեառն շնորհք, իսկ եթէ
պակաս՝ ներեցէք մերում համարձակու-
թեանս, զի յօժարութիւն կամացս յաղթա-
հարեաց անխորհրդաբար զիս իսկ մոռանա-
լով» (Հաղարեան Ճեմ. 2, 2. Մառ,
Յուլի, էջ 18. տես եւ Տիվրիկ, Գան-
ձարան, Սրբաւանձտեանց, Թորոս աղբար,
Ա, էջ 230) եւ վերջապէս «չափաբերական
տաղով» (Վինետ. 2. 382, Տաշեան,
Յուլի, էջ 835)՝

Յերեսս անկեալ արտասուալի,
մերձակայիցդ Բրիստոսի,
խոշորութեան մի լեցի
տրտունջ ի մէջ աններելի:
Եւ սխալանաց որ մի լեցի
եղբայրք եւ հարք իմ սիրելի,
այլ ուղղելով մեզ շնորհացի
զի եւ ձերում պարգեւեցի:

Տկարութեան կամ անկարողութեան
այս եւ նման արտայայտութիւնները, ընդ-
հանուր գծերու մէջ, բաւական ուժեղ չէին
կրնար ըլլալ սակայն իսկական ներողամտու-
թեան զրդերու ընթերցողները, որոնք զրեթէ
սովորութեան կարգ անցած այս եւ նման
տողերու մէջ զրչազրին առերեւոյթ համե-
տութիւնը, ինչպէս նաեւ պատշաճութեան
օրէնքն յարգած ըլլալը միայն կրնային նկա-
տել ու անցնիլ: Հարկ էր հետեւաբար,
իրական անմեղադրութիւն շահելու համար,
իջնել այնպիսի մանրամասնութիւններու ու
ցոյց տալ մի առ մի այնպիսի սրդերիչ
պարագաներ, որոնք իրապէս անկարելի
զարձնէին մեր զրչազրիններուն բոլորանուէր
նուիրուիլ իրենց տաժանակիր արուեստին
ու այսպէս արտադրել կատարեալ ու ան-
բասիր գործեր: Նման պարագաներ քիչ չեն
Յիշատակարաններու մէջ. իեղճ զրչազրի-
ները պաղատախառն աղաչանքներով կող-
կողազին կը խնդրեն ընթերցողներէն չքմե-

¹ Համեմատեալ միայն՝ Վինետ. 2եռ. 7, 62, 274 (Տա-
շեան, Յուլի, էջ 50, 284, 694) եւ այլն, Վինետ. 2.
155, 187 (Սարգիսեան, Յուլի, էջ 668, 780
եւ այլն, Փլորենտ Լաւրենտ. 2. 13 (Մակէթ,
Notices, էջ 46), Միւնիսէն, 2. 7 (Գալէ մթեա-
րեան, Յուլի, էջ 22), Վասպ. 2. 7 (Լաւայեան,
Յուլի, էջ 32) եւ այլն, Սրբաւանձտեանց, Թո-
րոս աղբար Ա, էջ 63, 217. Բ, 334 եւ այլն, Ալե-
շան, Սիսուան, էջ 153 եւ այլն:

ղել իրենց յանցապարտութիւնը այնպիսի անմեղունակ մանրամասնութիւններով, որոնց առջեւ ընթերցողն իրապէս պահ մը կը յուզուի:

Բնական տկարութիւններ կը տառապեցնեն նախ անոնց կմախտացած մարմինը՝ «յոտից մինչեւ ցզլուի չիք առողջութիւն» (Վասպուրականի 2. 95, 211, 371, 377, Հալայեան, Յուլի, էջ 193, 518, 869, 880)։ զանազան ցաւեր կը նեղեն անոնց խոնջ ու պարտասուն աճափները։ մին կը տառապի սրտացաւէ՝ «յոյժ կարի հիւանդ էի ի սրտէ ցաւէ (Վիենն. 2. 97, Տաշեան, Յուլի, էջ 367), միւսը կը նեղուի միջացաւէ՝ «ահա ազատեցար երկուտկած միջկունք» (Վիենն. 2. 203, անդ, էջ 526) կամ «ու վայ թէ դիժար է գրեթէ ու մէջքս խիստ կու ցաւի», (Վիենն. 2. 210, անդ, էջ 533), երրորդ մը կը գրէ «ի վշտալեց ժամ», որովհետեւ ունի «ստամոքցաւ յամէն ժամ» (Վիենն. 2. 222, Սարգիսեան, Յուլի, էջ 347), չորրորդ մը կը գրէ ուրախ՝ «ահա ազատեցար... կզացած շինեկունք, կոտորտած՝ ոտկունք» (Վիենն. 2. 7, Տաշեան, էջ 50) հինգերորդ մը արիւնշուայ մատներով է որ կը կառչէ գրչին «արիւնշուայ մատամբս՝ զոր յաղագս մեղաց իմաց վիրաւորեցաւ, գրեցի խոշորութեամբ» (Ալեշան, Շիրակ, էջ 27, Ճանթ. 1)։ Աչքի տկարութիւնն աւելի ստիպ երեւան կու գայ մեր ծերունի գրչագիրներու մօտ, մին կը գրէ «աչքս ոչ ունի պարզ եւ յստակատեսութիւն, զի սակաւ տեսանէ վասն ի ծերութենէ» (Միւնխեն, 2. 7, Գալէ մքեարեան, Յուլի, էջ 22), երկրորդ մը՝ «աչքս ի լուսոյ էր պակասեր» (Վասպ. 2. 186, Հալայեան, Յուլի, էջ 446), երրորդ մը՝ «ոչ մարմնոյս կարողութիւն կայր, ոչ աչաց լոյս» (Վասպ. 2. 477, անդ, էջ 1040), չորրորդ մը՝ «ահա ազատեցար... շլացած աչկունք» (Վիենն. 2. 201, Տաշեան, անդ, էջ 526) կամ «շլրած աչկունք» (Վիենն. 2. 7,

անդ, էջ 50), հինգերորդ մը՝ «ի ժամ հասեալ ծերութեան, քանզի պատուհան լուսարանաց պակասեալ» (Հոնտոն 2. 30, Կոնիքի, Յուլի, էջ 59), վեցերորդ մը՝ «աչքս վատատես է, քառասուն տարի է որ գիր կու գրեմ» (Թաւրիզ 2. 38, Աճառեան, անդ, էջ 31), եօթներորդ մը՝ «մին աչքս կու ցաւէր նա խփեցի ու մին աշուլն գրեցի խիստ աշխատանաւք... որ աւագ Գլի եղաւ դեռ աչքս կու ցաւի» (Վիենն. 2. 7, Տաշեան, էջ 50) ութերորդ մը՝ «Ըստ կարի իմում ջանացի ի ժամանակ ծերութեան, որ յոյժ պակասեալ էր նաճանչ լուսոյ յաչացս եւ պակասեալ ի զաւրութենէ» (Խարբերդ, Ս. Նշանկ Աւետարան, Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար, Բ, էջ 343), վերջապէս «եղիլե եւ մեղապարտ Յակոբ» նոյն իսկ ակնոց կը գործածէ՝ «ղե վատեալ էր աչքս, եղիլ աչք եւ բազում աշխատանաւք գրեցի» կամ «աչք դրի ու աշխատանաւք գրեցի» (Թաւրիզ, 2. 70, Աճառեան, Յուլի, էջ 135) իսկ Ալեքսանոս ակնոցով ալ չէ՛ տեսներ՝ «աչքս վատեալ, որ աչնոցով հազիւ կարէի նկատել» (Զիլէ, Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար, Ա, էջ 79)։ Աչքի տկարութեան կու գայ կը միանալ ձեռքերու յարաշարժ դողը։ այսպէս Սարգիս եպիսկոպոս վայ կու տայ իր անձին որ «ձեռքը կու դողայ»՝ «վայ որ զձեռս ի դողման է» կամ «վայ որ ձեռս կու դողայ ինչ առնեմ ուժեւ չեմ կարել որ չգրեմ» (Թաւրիզ, 2. 38, Աճառեան, անդ, էջ 31)։ Տէր Յովհաննէս Մանգասարեանցի (որ շարունակ «ամառն եւ ձմեռն, գիշեր ու ցորեկ ի գրել եկաց») «ի ծերութեան ժամանակ աչք չէր հայիլ եւ ձեռքն կու դողայր» (Վասպ. 2. 259, Հալայեան, անդ, էջ 620), նոյնպէս «մեղապարտ եւ անպիտան Յովհաննէս» իր փծնութեան անմեղադրութիւն հայցելու համար կը շփոթէ թէ «ձեռքս խոպանացեալ կը դողդոջէր» (Հոնտոն, 2. 30, Կոնիքի, անդ, էջ 59)։

վախն ալ դող կ'առթէր ձեռքերու. Կիրակոս զրիչը ահն ու դողը պատած էր՝ «ձեռքս դողայր ի վեր թղթիս» (Թաւրիզ, 2. 13, Աճառեան, էջ 56): Այս երեւոյթները զարմանալի ըլլալն կը դադրին բնականաբար եթէ նկատենք դրչագիրներուն հանրապէս յառաջացած տարիքը՝ ծերութիւնը: Ու եթէ «Տէր վարդան, ի մը պէս «ի ժամ հասեալ ծերութեան» եւ «յիշողականն խանգարեալ» (Լոնտոն, 2. 30, Կոնիքեր, անդ, էջ 59) կամ «ձամբ բռնող Տիվրիկեցի Մինաս, ի մը պէս «ծերացեալ ալեօք վաթսուսամեայ գոլով, զգայարանքն ի յուժոյ թափեալ» (Վիենն. Կայսր. Մատենադարան, 2. 15, Տաշեան, անդ, էջ 22 եւ 38) կամ Սրապիոն կրօնաորի մը հանգոյն՝ «եօթանասուն ամաց եւ դեռ աւելի տարով, խելքը ցրուած» (Վասպ. 2. 310, Լալայեան, անդ, էջ 748) եւ կամ վերջապէս Աւետիք արեղայի նման «եօթանասնեութ տարոյ յոյժ ծերացեալ» (Սանասարեան, 2. 27, Աճառեան, անդ, էջ 23 եւ 24) ալեւորները մեր երեւակայութեան առաջ հանդիսացընենք ու նկատենք զանոնք քնատ¹ ու մոմի մը աղօտ ըլլալն տակ՝ մաշած ձեռագրի մը վրայ տարիներ շարունակ կքած՝ ապագային յանձնելու տենչով՝ թանկագին արտադրութիւնները մեր հնաւանդ մատենագիրներուն, անտարակոյս է որ կը յուզուինք ու կը ներսնը անպայման անոնց սխալանքներուն:

Իրապէս ցաւալի բնական այս արգելքներու կողքին կից են նաեւ հոգեկան խափանարարներ, որոնց դէմ ալ մաքառելու են խեղճ դրչագիրները: Այսպէս յոգնամեղ Բարսեղի գրութեան մէջ «սխալ եւ շփոթում» տեղի կ'ունենայ, որովհետեւ «միտքս չէր ի վերայս» (Լոնտոն, 2. 25,

¹ Տես «նչ անշաւան քնոյ մոլորանք», կամ «նվիրութեան քնոյ» (Վիենն. 2. 5, Տաշեան, էջ 2), «գիշերն մինչ ի լոյս կալ հոսեցինք եւ ցերեկն գրեցի գողգողեալ ձեռամբ եւ անբարբառ քնով եւ դանդաղութեամբ» (Վասպ. 2. 289, Լալայեան, էջ 692):

Կոնիքեր, էջ 47), Երսէս Կրակային կը դանդատի թէ «միտքս խաւրել է, խկի չգիտեմ թէ ինչ կու գրեմ» (Վենետ. 2. 222, Սարգիսեան, Բ, էջ 349), Յակոբ Երէց կ'աղերսէ «որ մեղադիր չլինիք խոշորութեան եւ սղալաց եւ անյարմարութեան գրոյս, զի պէսպէս վշտօք եւ չարաւանօք գրեցի» (Վիենն. Կայս. Մանդրն. 2. 16, Տաշեան, էջ 24), ուրիշ գրիչ մը կը խնդրէ՝ «անմեղադիր լըրութ քանզի տրտում էի վասն այն այսպէս եղեւ, զի մոռացեալ էի, քանզի յոյժ տրտմեալ էի, աղաչեմ զձեզ անմեղադիր լըրութ» (Թաւրիզ, 2. 47, Աճառեան, անդ, էջ 39), դարձեալ ուրիշ մը՝ «... անմեղադիր լըրութ, երբ սիրտն մաշխոնլ լինի, աչքն լուս պակաս կու հայի, մարդ զմարդոյ ցաւ չգիտէ» (անդ, 2. 39, Աճառեան, անդ, էջ 104), ուրիշ անձանօթ գրիչ մը սապէս վայ կը կարգայ իրեն՝ «ախ վայ զիս զիմ միտքս որ կու մեծիճի ամին յաւուր» (Վիենն. 2. 112, Տաշեան, անդ, էջ 393): Զէյթունցի Յակոբին զարիպութիւնը դժուար կու դարձնէ «անմեղադիր լըրութ, ... զի զարիպ էի եւ սրտիկս տրտում» (Վիենն. 2. 203, Տաշեան, էջ 526 եւ Ալիշան, Սիսուան, էջ 185), նոյնպէս Խաչատուրին՝ որ կ'արձանագրէր թէ յարափոխ տեղափոխութեան պատճառով «սիրտը վշտացեալ էր» (Վիենն. 2. 434, անդ, 815), Գրիգոր Երէց երբ կը գրէր՝ «խելքը մոլոր, միտքը ցնոր էր»՝ գրեթէ մի եւ նոյն բացատրութիւնը կայ Առաքել սարկաւազի յիշատակարանին մէջ՝ «սղալանայ մերոյ մի մեղադրէք... որ այս դժուար ժամանակիս միտք(ս) մոլոր, խելքս է ցնոր, երամէս եմ բաժանած» (Վենետ. 2. 155, Սարգիսեան, Ա, անդ, էջ 668), նոյն ցաւը Յունան Երէցի մօտ՝ «անմեղադիր լըրութ գրիս այս խոշորականացս եւ սղալականացս, զի գիտակ էք որ ժամանակս չար է եւ միտս ցնոր» (Վենետ. 2. 44, Սարգիսեան, Ա, անդ, էջ 244): «Մանուէլ Զարաֆիսարցիի

կինը մեռած էր, հետեւաբար «անմեղադիր լերուք խոշորութեան եւ սխալանաց գրիս, զի ժամանակս դառն էր եւ կենակիցն իմ՝ առ Բրիստոս փոխեալ էր, վասն այն խելս կորել էր» (Վենետ. 2. 74, Սարգիսեան, անդ, էջ 332), Յոհան «անփարատ սգով հարեալ էր եւ վիրաւորեալ», վասն զի «թուս աղաւնիկն յաչաց իմոց եւ կորուսի զշառաւիղիկն իմ... տղայիկն զՄարգ... աղաչեմ սխալանաց մի՛ մեղադրել, զի սգաւոր գրեցաք եւ լալով» (Վասպ. 2. 101, Լաւայեան, անդ, էջ 209), իսկ ծերունին Ալեքսանոս վաղամեռիկ իր դստեր մահովը կը մորմոքէր՝ «Հեղինան, որ հանգեալ ի Բրիստոս, արար աղետարշ զգառածեալ ծերս անմխիթար» (Զիլէ, Աւետարան, Սրուան ձտեանց, Թորոս աղբար, Ա, էջ 78). կրկնակի սգով համակուած էր Յովհան, որ կ'ողբար դառնագին կորուստը իր սիրական երկու որդիներուն՝ «անմեղադիր լինել աղաչեմ... զի սիրտս խոցեալ է ի սատանայէ եւ զի կենդանւոյն մնոեալ եմ՝ եւ աչքս ի բազում՝ արտասուաց կուրացեալ է, զի իմ՝ սիրական որդիքն Սահակն եւ Մեսրոպն զիս սեւեցին» (Թաւրիզ, 2. 2, Աճառեան, Յուցակ, էջ 66), աւելի կսկծալի էին սակայն ու աղեխարշ անծանօթ հօր մը անհուն տառապանքներուն սա յուզիչ արտայայտութիւնները՝ «հ՛ զեղկելի եւ զթշուառականս, որ ձեռքս զրէր եւ միտքս հեծեալն էր» — «ով սուրբ քահանայ, մի՛ մեղադրեր... միտս շմորեալ էր, արտասուքս ի դեղրունքն կու խառնէր ի տղոցս կսկծուն, որ յԱստուած փոխեցան Գ. տղայ», որ նման էին ոսկոյ եւ մարդրոյ։ Աչքս չէր իստակել յարտասուաց» — «Աւաղ եղիւլոյս, որ գաւրն ի բուն ձեռն ի ծնօտիս հայիմ՝ յԹփրատէս, ահ հանեմ հոգւոյս» (Զարսանձագ, Աւետարան, Սրուան ձտեանց, Թորոս աղբար, Բ, էջ 374), «սուգ տրտմութեան եւ դառնակսկիծ աղէտ» կը հասնէր Յովհաննէսի մը, որ կ'ողբար կորուստը իր

«լերդահատոր եղբօր հարազատի» (անդ 2. 171, անդ, էջ 402), նոյն սգով կը տառապէր Բարսեղ՝ «աւաղ զհարազատ եղբայրն իմ... փոխեցաւ ի Բրիստոս եւ երեկին ձ դառն սուք, տրտում՝ եւ տխուր դիմելոցաւօք եւ լալոտ աչօք կը գրեմ» (Մակէլի, Notices, էջ 149), մինչ «Ոսկերիչ Գրիգոր» ունէր «մեծամեծ քան չափս աւելի սուք եւ տրտմութիւն վասն այնորիկ եթէ հասեալ է օր մահուս եւ անկարծ մնեանիմ՝ ի յերկիր օտարաց, եւ այս վեցերորդ պատճառ էր թէ ինչու «այսպիսի խոշոր եւ կոպիտ գրով, կատարած է սաղմոսարանի ընդօրինակութիւնը (Միւնխէն, 2. 7, Գալէմբեարեան, անդ, էջ 22)։ Աւելի դժուար եւ արգահատելի էր Յովհաննէսի մը վիճակը, որ անմեղադրութիւն կը հայցէր «խոշորութեան գրին եւ սխալանացն բանին, զի անգեալ եմ՝ ես ի ձեռս սատանայի եւ ոչ կարեմ մի ժամ խլրսիլ ի ձեռաց նորա» (Վենետ. 2. 130, Սարգ. Ա, էջ 577). նոյն դժուարին դրութեան մէջ էր նաեւ Մինաս՝ «Աղաչեմ... զխոշորութիւն եւ զսխալութիւնն ներել եղիւլոյս... եթէ ընդ գրով արկանեմ զփորձութիւնսն սատանայի եւ զպատերազմս նորա ի վերայ իմ ծուլիս՝ ոչ կարեմ» (Վասպ. 2. 454, Լաւայեան, էջ 1003)։

Պատմական իրարայար դէպքերու ահարկու ալիքներ՝ միացած բնութեան նոյնքան ահաւոր աղէտներուն հետ կը խուժեն շարունակ հայ բնավայր՝ անդրէնածին ժողովուրդը բնաջնջելու, աստանդելու ու վերածելու անձանաչելի բեկորներու։ Իսկական մարտիրոսագրութիւններ են հայ ձեռագիրներու Յիշատակարանները, ուր պատերազմներու, մահերու, աւերներու, աւարներու, կեղեքումներու, հարկապահանջութիւններու, տեղահանութիւններու, սովերու, սրածութիւններու, մարախներու, երկրաշարժներու եւ հեղեղներու գերազանցները կը պատկերացընեն միշտ գրչագիրներն իրենց ապագայ ընթերցողներուն. ու դր խստա-

պահանջ ընթերցողը կրնայ լաւագոյն արտադրութիւններ պահանջել ամէն զիւրութենէ եւ ապահովութենէ զրկուած աստանդական գրչագիրներէն: Իրենց այս անտանելի կացութիւնը ապագային մատնանշելու համար կը հնարեն կորուկ բանաձեւեր ու կը կցեն անմիջապէս համառօտ կամ ընդարձակ դէպքեր ցնցիչ աղէտներու, որոնք կը հասնին միշտ «վասն ծովացեալ մեղաց մերոց»¹: Գործածուած անհամար բանաձեւերէն հետեւեալները միայն թոյլ կուտամ ինծի հոս յառաջ բերել՝ «Գրեցաւ ի դառն եւ ի նեղ ժամանակի» (Վիենն. 2. 155, 196, Տաշեան, էջ 458, 518. Վենետ. 2. 79, Սարգիսեան, Ա, էջ 355. Վիենն. Կայսր. Մանդրն., 2. 9, Տաշեան, էջ 15. Միւնխէն, 2. 22, Դալմէքեարեան, էջ 33. Հազարեան, ԺԺԲ., 2. 2, Մառ, էջ 17. Վասպ. 2. 94, 109, 143, Հալապեան, էջ 190, 233, 323. Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար, Բ, էջ 304, 355, 435, 462. Թօփճեան, Յուշակ, էջ 10, 39. Մմբ. տեանց, Նկարագիր, էջ 239 եւ այլն) կամ «ի դառն եւ ի յանճարգիստ ժամանակիս» (Վենետ. 2. 207, Սարգիսեան, Բ, էջ 174, Վասպ. 2. 16, Հալապեան, էջ 225) կամ «ի դառն եւ ի նորք ժամանակի» (Վասպ. 2. 315, Հալապեան, էջ 758) կամ «ի դառն եւ ի տխուր ժամանակի» (Վասպ. 2. 257, անդ, էջ 616) կամ «ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակի» (Վասպ. 2. 204, անդ, էջ 499 եւ Վիենն. 2. 348, Տաշեան, էջ 800) կամ «ի դառն եւ ի վշտաբեր ժամանակի» (Վասպ. 2. 65, 78, 157, 190, Հալապեան, էջ 124, 146, 365, 460) կամ «ի դառնացեալ ժամանակի» (Հոնտոն, 2. 21, Կոնիքիւր, էջ 38. Վասպ. 2.

175, Հալապեան, էջ 411, Ալիշան, Սիսական, էջ 523) կամ «ի դառնացեալ եւ ի տարտարոս ժամանակի» (Հոնտոն, 2. 6, անդ, էջ 8) կամ «ի տարտարոս եւ ի դառն եւ ի վշտալից ժամանակիս» (Ծովք, աւետարան, Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար Բ., էջ 355) կամ «ի դառն եւ յանքարի ժամանակի» (Հոնտոն, 2. 14, Կոնիքիւր, էջ 22) կամ «ի խիստ դառն եւ անքարի ժամանակի» (Վիենն. 2. 315, Տաշեան, էջ 753) կամ «ի դառն եւ ի դժնեայ ժամանակիս» (Մմբ. տեանց, Գեղարքունի, էջ 49) կամ «ի դառն եւ դժնեայ եւ յոյժ անքարի ժամանակի» (Սրուանձտեանց, Թորոս աղբար, Բ, էջ 404) կամ «ի դառն եւ յանքարի եւ վշտաշատ ժամանակի» (Վիենն. 2. 142, Տաշեան, անդ, էջ 442 եւ Bologne, 2. 13, Մակլէր, Notices, էջ 29) կամ «ի դառն եւ ի դժնեայ, յանքարի եւ ի վշտաշատ ժամանակի» (Թարեգ, 2. 15, Աճառեան, անդ, էջ 16 եւ 17) կամ «ի յամենեւին շար ի դառն եւ ի նեղութեան ժամանակի» (Վասպ. 2. 153, Հալապեան, էջ 353) կամ «ի դառն եւ ի նեղ ի վշտաշատ եւ ի պատուհաս ժամանակ» (Վասպ. 2. 355, անդ, էջ 826) կամ «ի դառնաշունչ ժամանակի» (Վասպ. 2. 175, անդ, էջ 411) եւ կամ վերջապէս «ի նեղ եւ ի դժնեակ ի դժնաբեր եւ խաւարամած ժամանակի» (Վիենն. 2. 291, Տաշեան, էջ 717):

Ժամանակներու որպիսութիւնը ցոյց տալու համար ընտրուած ու իրապէս զգացուած դժիւմ այս ածականները բաւականին աւելի պերճախօս են պատմելու գրչագիրներու տոկուն կամքը ալճուփ աստանդականութեան մէջ դեռ շարունակելու իրենց արուեստը՝ զրկուած հայրենի երգիքէն, կարեւոր պիտոյքներէն, աղքատութեան ճնշիչ ուժին տակ: Ու զարմանալի է եթէ ահարկու այս պայմաններու տակ խիզ՝ գրչագիրներու գրիչները սայթաքին

¹ Համեմատէ միայն Վիենն. 2. 156, 347 (Տաշեան, Յուշակ, էջ 458, 800), Վենետ. 2. 192 (Սարգիսեան, Ա, էջ 800), Վասպ. 2. 175, 826 (Հալապեան, էջ 411, 826), Թօփճեան, Յուշակ, էջ 43, Ալիշան, Հայագատում, էջ 474, 542 եւ այլն:

ստեպ ու բնագրիներ աղաւաղուին: Շարունակական տեղափոխութիւնն ու պանդխտութիւնը առաւելագէս կը նեղէ տարաշխարհ հալածական գրչի հերոս մարտիկները. այսպէս Գրիգորիս կ'աղաչէ «անմեղադիր լինել սխալանաց եւ անարհեստութեան դրիս», որովհետեւ «ոչ ունելով հանգիստ, այսր անդր շրջելով եւ փախստական լինելով» կ'աւարտէ իր օրինակութիւնը (Վիեննա. 2. 207, Սարգիսեան, Բ, էջ 175), նոյնպէս «տարաշխարհիկ պատանին Գէորգ... սատարութեամբ նշնհնակցի պանդխտութեան Յովհաննու... փոփոխելով տեղի ի տեղը», կը վերջացնէ իր հսկայ աշխատութիւնը (Վիեննա. 2. 220, անդ, էջ 314 եւ Ալեշան, Սիսուան, էջ 102) ինչպէս նաեւ Խաչատուր որ կ'աղերսէ «յաղագս սխալանաց կամ եւս այլ պատճառանոց» լինել անմեղադիր, զի բնական կայանք չունէի, ապա ի տեղընէ ի տեղի կու դեգերէ(ի), (Վիեննա. 2. 434, Տաշեան, էջ 885), շարունակական նոյնպիսի տեղափոխութեան դատապարտուած էր Ղազար գրիչն ալ՝ «չունէաք — կը գրէ — խաղաղութիւն, կէս մի ի յայս քաղաքս գրելով եւ կէս մի այլ քաղաք գրելով եւ այսպէս շրջագայելով աւարտեցաք» (Վիեննա. 2. 292, Տաշեան, էջ 718), նոյնպէս կը տեղեկագրէ Կոստանդին «ոչ գոյր տեղի անդորրեւոյ ի մի վայր, գրեալ եղեւ մաս ինչ ի Սիս եւ մասն ինչ ի Ճոխաթն... եւ մասն ինչ ի սուրբ ուխտն» եւ այլն (Կիպրոս, Յայսմուրք, 2. 3, Macler, Revue de l'orient chrétien 1922—1923, էջ 175) Պետրոս Զահկեցի ալ «փախստական յատու եւ անդ զաղտագողի շրջելով» կը գրէր (Վիեննա. 2. 463, Տաշեան, էջ 938), իսկ Սիմէոնի «ոչ գոյր հանգիստ ի տեղի գրելոյ» (Վիեննա. 2. 317, Տաշեան, էջ 757): Վասպուրականի ձեռագիրներու մէջ շատ յաճախ է «կենօք տառապանօք եւ քաղում պանդխտութեամբ» բանաձեւին գործածութիւնը (տես Լա-

ւայեան, էջ 227, 229, 235, 267, 282, 292, 305, 311, 330, 365, 373, 381, 399, 404, 427, 675, 736, 859, 914) Վերեւ յիշուած Ոսկերիչ Գրիգոր իր ծառայութիւնը կ'անցընէ «ի մէջ զարիպութեան ոչ ունի ծանօթ եւ օգնիչ եւ կամ մխիթարիչ» (Միւնխէն, 2. 7, Գալէմքեարեան, էջ 22), Մխիթար «ցնորեալ եւ վշտան դեալ է սրտիք որ կ'այ ի զարիպութեան ի դրունս օտարաց, որ հացն լեղի եւ ջուր արիւն» (Վասպ. 2. 282, Լաւայեան, էջ 674) Գալուստն ալ կը հայցէ «մեղադիր չլինել, զի ի զարիպութեան էաք եւ սրտիս տրտում էր ժամ (յամենայն) ժամ» (Վիեննա. 2. 344, Տաշեան, էջ 797): «Ոհ, ոհ — կը գրէ իրաւաբան Ստեփանոս ոմն — զարիպի հալն. թէ լինէր դառն է եւ լեղի հալն զարիպին՝ բռնակ զբրիտոսի հրամանքն, որ ասէ թէ յԵփեսոս յօտար երկիր պանդխտացայ, աղաչեմ զբրիտոս որ զարիպն չմոռանայ. Աստուած զարիպի դատաստանն անէ» (Վասպ. 2. 14, Լաւայեան, էջ 39):

Ու «դառն ու լեղի» այս օտարութեան մէջ ուրբան դժուար էր ձեռք բերել զբարութեան արուեստին պահանջած անհրաժեշտորէն կարեւոր պիտոյքները: Յովհաննէս գրիչ կը բացագոյնէր՝ «ոհ, որ թաւաքս է մածուցեալ» (Վիեննա. 2. 5, Տաշեան, էջ 21), գրչութեան խոշորութեան անմեղադրութիւն կը խնդրէր Գրիգոր, «զի նիւթս պակաս, թանաքս աւեր եւ իմ ալիւտոյքն ոչինչ բայց միայն ցամաք հաց» (Ալեշան, Սիսական, էջ 126), Աթանաս գրիչն «թուխտն վատ էր» (Վիեննա. 2. 293, Սարգիսեան, Բ, էջ 1052), նոյնպէս Ոհանէօնի «թուխտն աւեր էր» (Թարեզ, 2. 4, Աճառեան, էջ 5), ինչպէս նաեւ Սիմէոնի «այս գիրք գրեցան աղքատ նիւթով եւ խոշոր, զորս աղաչեմ անմեղադիր լինել անհեղեղ գրոյս եւ աղքատ քարտիսիս» (Ալեշան, Հայաստանում, էջ 312). անձանօք գրիչ մը կը խնդրէր

«մի՛ մեղադրէք տեղիս վատ է եւ գրիչս կու
փակչէր» (Սրուան ձտեանց, Թորոս աղ-
բար, Ա, էջ 195), նշանաւոր են Մխիթար
Նիզնկացւոյ երգիծարանական սա տողերը
(Ալեշան, Սիսական, էջ 135, Հայապա-
տում, էջ 526)՝

Տես թէ քանի աշխատեցայ

եւ Մխիթար գրիչ սորա

Թուղթըս անկող ու գրիչ չկայ...

եւ այն:

Պետրոս Զահեկեցին «ոչ ունէր զամենայն
հարկաւոր պէտսն» (Վիենն. 2. 463, Տա-
շեան, էջ 938) նոյնպէս Ստեփանոս գրիչ
«պակասեալ էր ի պատշաճ պիտոյից այսր
արուեստի» (Վասպ. 2. 61, Հալապեան, էջ
112). կը տեղեկագրէ Աւետիք գրիչը՝
«ախմարութեանս մի՛ մեղադրէք զի փափաք
ունէի եւ դրամ ոչ եւ ես աղերսելով յիշ-
բարցն զԹուխտն եւ զԹանաքն զգրիչն եւ
զայլն որ այդչափ եղեւ» (Վիենն. 2. 254).
«այս խօսքերէն իսկ ակնհայտ էր տեսնուի
թէ — կը ծանօթագրէ Սարգիսեան —
նա Թուղթին խնայելու համար է որ այն-
քան խիտ եւ խառնակ դրած է ձեռագիրս,
հանգոյն սղագրութեան, կամ զանց ընելով
յաճախ նման սեմական հին լիզուաց, ոչ
միայն ձայնաւորներ, այլ եւ բաղաձայններ
եւ իրարու միացնելով բա՛ւրը» (Յուրակ, Բ,
էջ 756): Սարգիսեանի այս վար-
կածը փաստացի կը հաստատէ Ղազար վար-
դապետ իր յիշատակագրութեան մէջ՝ «մի՛
մեղադրէք... զեղեցիկ գրեւ եւ ծաղկիւ
այստեղիքս դիժար էր եւ մագաղաթ չէր
գտվիր, վասն այն տեղիս տեղիս պատուով
գրեցի» (Վիենն. 2. 292, Տաշեան, Յու-
րակ, էջ 718): Թուղթ խնայելու համար է
գարձեալ որ ուրիշ անձանթ գրիչ մը ըն-
դարձակ յապաւումներ կը փորձէր. «ի
յայտմ էջս հինգ Թուղթ Թողի... Թուղ-
թըս սակաւ էր» (Թաւրէզ, 2. 13, Աճա-
ռեան, էջ 56). Ստեփանոս կրօնաւոր,
Թուղթ հայթայթելու համար անտարակոյս,

գրուա՛լ հին մագաղաթներ ի շահ կ'ածէր
անիդձօրէն ջնջելով հին գրութիւններ.
Եւնք ինչ ինքն անձամբ կը պատմէ միամիտ
պարծենկոտութեամբ. «զի յառաջ աւե-
տարան էր եւ անկեալ էր ի ձեռս այլազ-
գեաց եւ Թուխթ Թուխթ էր արած, ես
լուացի զինքս ու շատ աշխատեցայ, այնոր
համար որ զգիրն դժար կու առնէր ու
զծաղիներ» (Վասպ. 2. 99, Հալապեան,
էջ 202): Հետաքրքրական մանրամասնու-
թիւն մը ահա կրկնագիրներու յառաջա-
գայութեան: Դեղձ Սիմոնը կ'ընկատուա-
ցին ընդօրինակած պահուն, զրկուած էր
նոյն իսկ իր քարտէսը հանգչեցնելու տախ-
տակէն՝ «Թողութիւն չնորհել խոշորու-
թեան գրոյս վասն զի յանպատշաճ ժամու-
եւ ի վերայ ծնգաց իմոց գրեցաւ» (Թօփ-
ճեան, Յուրակ, էջ 101):

Ժայր աստիճան աղքատութիւնն ու կա-
րօտութիւնը Թոյլ չէր տար ամէն անգամ
ընդօրինակու թիւններու համար հիմ առ-
նուէր «ստոյգ եւ ընտիր օրինակներ» (որոնցմէ
հատ մը ձեռք անցնելու համար շատ շա-
տիրը կը ծախէին սակաւ իրենց ստացուածքը)
այլ կ'աւնենային հին ու մաշ օրինակներ,
որոնց առաջնորդութեամբ բնական է թէ
չէին կրնար լաւագոյն գործեր արտադրելու
հաճոյքն ունենալ: Եւ կամ եթէ երբեք լա-
ւագոյն օրինակներ ալ յաջողէին ձեռք ան-
ցնել փոխառութեամբ կամ գողտագողի՝
կը ստիպուէին արագ գործել ու հապճեպ
փութկոտութիւնը խնամուած աշխատանք
չէր կրնար բնականաբար արտադրել: Տես-
նենք ինչ օրինակներու վրայէն ստիպուած
էին չաղափարել հայ գրչագիրները. «ով
եղբարք կը տեղեկագրէ մին — անմեղադիր
ըրուք վասն սխալանաց զի օրինակն ի ջուրն
անկեալ ու երկու ներքին լուսանցքն կպեր»
(Վիենն. 2. 276, Սարգ. Բ, էջ 931).
«տեսնելով — կը գրէ երկրորդ գրիչ մը —
զգիրս յոյժ հնացեալ եւ առ եղծումն մեր-
ձեցեալ յաղագս Թուխտեալ եւ անգայ-
տութեան գոլոյ նիւթոյն... այսինքն

Թողնայն, միանգամայն եւ յանձնամու-
թենէ պահողաց ի գիշային տեղում պա-
հեալ գոլով մասամբ ապականեալ... վեր-
սաին նորոգել ետու » (Վիենն. 2. 55, Տա-
շեան, էջ 260). երրորդ մը այսպէս կը
չքմեղէ ինք զինքը՝ « ոչ դէմս էր գիտելի եւ
բառ եւ քան իմանալի, ուստի հետեւէր եւ
ինձ ոչ գրել, սակայն... զանց արարի զոր-
պիսութենէ սորին եւ... զրեցի որ ինչ ի
հեղինակն էր, ուրեմն անբասիր արա զես »
(Վիենն. 2. 165, Տաշեան, էջ 475).
« սխալանացն անմեղադիր լերուք — կը ծա-
նօթագրէ չորրորդ գրիչ մը — զի օրինակ
չկար, որն գրաւ եւ որն մնաց... քանզի
փոխաւ էր եւ թափեալ » (անդ, 2. 260,
անդ, էջ 666). « արինակս եղծած է —
կը յիշեցնէ հինգերորդ մը — փոխ մագ-
ղաթ է եւ ոչ կարեմ վերծանել » (Վիենն. 2. 20,
Սարգիսեան, Ա, էջ 162). « ան-
մեղադիր լերուք — կը կրկնէ վեցերորդը
— սխալանաց եւ թերութեան որ ի սմա,
զի յոյժ աւերեալ էր » (Վասպ. 2. 73, Լա-
լայեան, էջ 134). « ով պատուական եղ-
բայր — կը մատնանշէ եօթներորդ գրիչ մը
— օրինակն թիւր էր որ գրեցի, այլ գիրք
սոսի եւ տեսա շատ պակաս գտայ յառա-
ջին օրինակն » (Վատիկան, 2. 4, Միսք-
ճեան, Յուլի, էջ 17). « ով սրտէ սի-
րեցեալ եղբարք — կ'ազիւսէ ու թերորդ մը
— անմեղադիր լերուք սխալանաց մերոց, օրի-
նակն այս էր թուիթ էր անկեր » (Թաւ-
րէզ, 2. 37, Աճառեան, էջ 30). « զիտէ
ինչպիսի օրինակ ունէր Ղաղար գրիչ, որ կը
գրէր « անմեղադիր լերուք սխալանաց... յօ-
րինակէ խիստ զապունութիւն քարշեցաք »
(Վիենն. 2. 66, Սարգիսեան, էջ 312):

Լաւագոյն օրինակներ արտագրելու
նպատակով չէին կրնար ըլլալ իբրեւ գա-
ղափար փոխ առնուած նոյն իսկ անթերի
բնագիրները, քանի որ փոխատուն կը պո-
հանջէր իր ստացուածքին անյապաղ վերա-
դարձումը, ու գրիչը կը ստիպուէր աճապա-
րելու, ու աճապարանքը կը ստեղծէր գայ-

թելու բիւր առիթներ: Տէր Յուսիկ
գրէ « խիստ շտապով էի, մի մեղ զնե
(Վիենն. 2. 180, Տաշեան, էջ 497).
նոյնպէս աէր Թովմայն՝ « անմեղադիր լեր
ծածուկն եւ շտապն այսպէս լինի բան
(Զիլէ, Սրուանձտեանց, Թորոս աղ-
բար, Ա, էջ 77), իսկ Յակոբ արեւել-
« Թողութիւն շնորհեցէք սխալանացս
լայ իսկ եւ նմայ, զի օրինակն շուտ
կ'ուզէին շատ զաղտուկ եմ գրել » (Վիենն.
2. 466, Տաշեան, էջ 942, նոյնը բա-
ռական եւ Վիենն. 2. 298, Սարգիսեան
Բ, էջ 1098). աւելի մանրամասնօրէն կ'աղ-
տայայտուի անձանթ գրիչ մը՝ « ի տեսանելի
զանհեղեղ եւ զանարհատ գրիչս աղաչեմ
մի՛ մեղադրէք. զի թէ եւ գոյր կարողութիւն
փոքր մի այլ լաւ գրել, սակայն ոչ կա-
րացի, զի կարի ստիպով յարտորք էի վա-
րինակին եւ միայն յաւարտ ելանելոյն էի
փոյթն եւ ոչ արուեստ գրոցն » (Ալիշան,
Սիսուան, էջ 103): Ուրիշ զբաղումներ ալ
կը մղէին գրիչները արագ գործելու, այսպէս
Գրիգոր վարդապետ « շոյտափութութեամբ
ստնէր վասն բազում պատճառի » (Վիենն.
2. 124, Տաշեան, էջ 450), նոյնպէս Ղա-
ղար Գալիւր « կարի ստիպով յարտորք էր
վասն ուսանելոյ համար լաթին լեզվին եւ
գրին, եւ միայն սուարտելոյն էր փոյթն »
(Վիենն. 2. 437, Տաշեան, էջ 901).
Գրիչը շատ անգամ թերեւս նոյն իսկ ան-
կատար կը ստիպուէր ետ դարձնել առան-
ձաւանդը ու նոր օրինակի ի խնդիր ելել.
այսպէս Յոհաննէս գրիչ կը տեղեկացնէ թէ
« միշեւ ի վարդավառին փոխն գրեցի, զօ-
րինակն ափուցս ստան, մինչեւ ի վերջն այլ
օրինակէ գրեցաւ » (Տիլիլի, Թորոս աղբար,
Ա, էջ 229): Միւրիւր վարդապետ երեք
զանազան օրինակներու վրայէն զաղափա-
րած էր իր Աւետարանը՝ « զի երեք օրինակ
փոխեցաւ սա... արինակն յայլ յայլ փո-
խեցաւ » (Վասպ. 2. 282, Լալայեան,
էջ 673), նոյնպէս Սրապիոն կրօնաւորի
Աւետարանը « մէկ յօրինակէ չէր գրուեր »

(Վասպ. 2. 310, Լալայեան, էջ 748): Այս ծանօթագրութիւնները շատ հետաքրքրական են եւ դիւրաւ կը մեկնեն թէ ինչո՞ւ կարելի չ'ըլլար երբեքն ձեռագիրները ու եւ է որոշ խմբի մը տակ դասաւորել: Ի՞նչ ըսենք սակայն այն գրիչներուն, որոնք աղքատութեան պատճառով թերեւս զրկուած կը մնային իրենց արամագրութեան տակ ու եւ է օրինակ մը ունենալու երջանկութիւնէն եւ կը յանդգնէին նոյն իսկ առանց օրինակի գրել. «անմեղադիր լինիք սխալանաց — կը գրէ մին — զի ոչ կայր օրինակ, եւ յոյժ վշտացայ վասն օրինակի որ ոչ գոյր, եւ իմ առեալ զտետրական աստ եւ անդ բազում աշխատութեամբ գրէի» (Վասպ. 2. 77, Լալայեան, էջ 143). «ով եղբայրք — կը գրէ ուրիշ մը — միմեղադրէք, զիտենայք որ այլ չի կայր ի յողքէն, վասն այնոր համար կիսակատար մնաց եւ այլ օրինակի ճար չկայր, քանզի յանճարակ տեղի էի» (Վիենն. 2. 133, Տաշեան, էջ 425). «զիտշորութիւնն եւ զսխալութիւնն ներել եղիւրդ — կը գրէ երրորդ մը — զի ես ինծէն գրեալ եմ եւ ոչ ի յօրինակէն» (անդ, 2. 454, անդ, էջ 1003). «աղաչեմ անմեղադրութիւն — կը գրէ չորրորդ մը — զի առանց օրինակի էր» (Վիենն. 2. 124, Տաշեան, էջ 450): Յանդուգն այս ձեռնարկը բնագրական ինչ պիտի ահեղ աւերներ կրնար դործել, յայտնի է: Լսենք այս մասին Յովսէփի մը, որ զայրացած կը գրէ՝ «սաստիկ աղաւաղեալ թիւրեցաւ բանք սաղմոսիդ ի ձեռն տիմար գրչաց եւ անփոյթութեան ուսումնասիրաց եւ խեղաթիւր բառից ... եւ յիրահամարձակաց, որ յանձնապատան ի բերան եւս գրեն առանց օրինակի» (Վիենն. 2. 159, Տաշեան, էջ 464):

Զմեռնային խտաշունչ եղանակն ալ ունէր իր յատուկ դերը խանգարելու գրչագիրներու հանգիստը: Կը յիշէ Ընդստակէս քահանայ թէ իր գրած պահուն ծմնոն էր եւ թէն» (Վիենն. 2. 146, Տաշեան,

էջ 448). նոյնպէս Մանուէլ Գրիշ՝ ժամանակս ծմնոնային էր եւ հիւսիսայինն սաստիկ եւ տեղիքս լեռնային» (Տիգրանակերտ, Սրուան ձեռեանց, անդ, Բ, էջ 450) եւ Ալիշան, Սիսուան, էջ 535). պանդուխտ Խաչատուրին հաստատուած «աշխարհին ծմնոն խիստ է ու հաւայն չէ գրագրու լայէիս» (Վիենն. 2. 434, Տաշեան, էջ 885). անծանօթ Գրիշ մը կը տեղեկագրէ թէ իր ընդօրինակութիւնը «ի յաշնանէ մինչեւ ի զատիկ ապա վճարեցաւ. զի այս երկար մեր վասն խիստ ծինաքերիս եւ առաւել ցըրտիս, այս է» (Լոնտոն, 2. 54, Կոնիքի, էջ 120—121). «ով մանկունք — կը պաղատի Կարապետ սարկաւազ — անմեղադիր լերուք պէսպէս գրիս, խիստ ծմնո մեծ է, ծուն է, պաղ է, ցուրտ է» (Վիենն. 2. 347, Տաշեան, էջ 800) միեւն յանմեղադրութիւնը կը հայցէ Գրիգոր՝ «զի ժամանակս ծմնոն էր եւ խուցս մութն եւ ցուրտ» (Ալիշան, Սիսական, էջ 126), Դաւիթ երէցն ալ կը գրէր «ի խիստ ցուրտ տեղում» (անդ, էջ 130, Ճանօթ. 2) ու Մխիթար Երզնկացի ցոյց տալու համար իր աշխատութեան ծանրութիւնը կը կերտէ սա առդրը (Ալիշան, Հայապատում, էջ 520 եւ Սիսական, էջ 135).

Տես թէ քանի աշխատեցայ
եւ Մխիթար Գրիշ սորա
թուղթս անկոյ ու գրիչ չկայ,
աւուրքս ցուրտ ու պարզկա
չարտախս բարձր ու կրակ չկայ:

Ջարմանալի չէր հետեւաբար եթէ Ատոմ գրչին «ծեռիկը կու մըսէր ի գրե(լն)» (Վիենն. 2. 264, Սարգիսեան, Բ, էջ 846) եւ կամ եզկելի Ստեփանոսին ուրքը կ'ուռէին՝ «իտշորութեան մի մեղադրիր, զի կարի ցուրտ էրաւ, ոտքս եւս ուրոյց» (Վասպ. 2. 52, Լալայեան, էջ 94) եւ կամ Պօղոս Կարգաւորին նոյն իսկ թանաքն կու ստէր» (Ալիշան, Սիսական, էջ 292): Մեղմելու համար ցուրտին ոյժը

Սարգիս գրիչը կրակ ունէր բարեբախտաբար՝
 «Խիստ պաղու ձմեռ էր որ նստայ տունն
 ի կրակին դէմ գրեցի» (Սանասարեան, 2.
 38, Աճառեան, էջ 30), բախտաւոր էր
 նոյնպէս եօթանասնամեայ Սրապիոն կրօնա-
 ւոր որ Ուսէփ սարկաւազը իրեն «ջուր ու
 փայտ կու բերէր, զթունիրն կու վառէր»,
 մինչ ինքը նստած գրչագրութեամբ կը
 տուայտէր՝ «վերացեալ մարմնով, կուրա-
 ցեալ աչքով ի ծխէն, ի բքէն, ի կա-
 թէն. ջոջ մարդ եմ, զթունիրն եմ վառեր,
 Գ շայոյ զփայտն գներ. կարս իմ այս էր...»
 (Վասպ. 2. 310, Լալայեան, էջ 748),
 Նուազ անտանելի չէր ամառնային եղանա-
 կին տօթն ու տապն ալ. «աւարտեցաւ —
 կը գրէ անծանօթ գրիչ մը — տէրունեան
 բանս ի յերկիրս Հնդկաց, վասն տապոյ եւ
 տօթոյ լինէր որ անշնչանայի ժամն ք.
 կամ գ.» (Թօփճեան, Յուցակ, Բ, էջ 52),
 իսկ Դասպար դպիր ճանճերու խայթումէն է
 որ կը նեղուէր՝ «Ժամանակս ամառնային
 էր եւ ճանճին չարիքն եւ խայթումածքն յո-
 լով էր. ո՞նչ այս ճանճերու չարիքն» (Վանք
 Արզնոյ, Սրուան ձեռնագիր, Թորոս աղ-
 բար, Բ. էջ 384):

Ձեռագրական ուսումնասիրութիւններ-
 րու պահուն գրչագիրներու հանդէպ չա-
 փազանց խստապահանջ վերաբերումի ան-
 ներելի յանցանքը չգործելու համար հայ
 բանասէրը անհրաժեշտ է որ միշտ աչքի
 առաջ կենդանի պահէ տառապանքի այս
 պատկերը ու միայն խոր երախտագիտու-
 թեան անկեղծ արտայայտութիւնը բերէ
 հայ գրականութեան բազմաշարքայ այս վկա-
 ներուն, որոնք հաստաբեւտ քարերն են կազ-
 մած Հինգերորդ դարու ափերէն քաներորդ
 դարու ափերը ձգուած քաղաքակրթու-
 թեան հոյակերտ կամուրջին, որուն վրայէն
 դարերու ընթացքին հայ գրականութիւնն
 է որ տողանցած է պերճափայլ ու հասած
 մեզի համեմատաբար աննշան կորուստներով
 ու անկարեւոր պլափոխումներով: Զափա-
 ցանց համեստութենէ մշուած գրչագիր-

ներն իրենք ղերենք կոչած են անարդարօր
 անարուեստ, անիմաստ, անհմուտ, անպէս
 ապիկար, բթամիտ, զառամեալ, թեր-
 վարժ, խաւարամիտ, հէք, նուաստ, ողոր-
 մելի, սխալամիտ, ստանուն, վատթար
 տխմար, տրուպ, փանաքի, փծուն եւ փցն-
 միտ. իրականին մէջ սակայն եղած են
 նոնք հայ քաղաքակրթական զարգացում-
 միակ անհրաժեշտ ազդակները:

Այս խօսքով չեմ ակնարկէր ընկա-
 նաբար մակարոյժ այն գրչակները, որոնք ան-
 պատրաստ ու խկապէս անհմուտ՝ յանդու-
 յանձնապատուութիւնն են ունեցեր գրչա-
 գրութեան ասպարէզ իջնալու: Այսպիսի
 ներու համար է որ գրուած է հետագայ շա-
 նկարագրական խորհրդածութիւնը. «Որպէս
 անհնար է թռչնոց ի լուծ լծիլ եւ ակօ-
 պատառել, եւ կամ եղանց յօդս վերանալ
 նմանապէս առանց աշխատելոյ... ոչ կար-
 հասու լինել (ոք) արուեստին մեծի գրչու-
 թեան. եւ որ յանդգնի համարձակել, ոչ
 կարէ գրել զճշմարիտն, ալ եղծանէ զա-
 րուեստն... ըստ անիմաստ խոհակերի որ
 ոչ գիտէ զորոշումն յօդուածին...: Բայց
 են ոմանք որ ծաղը առնեն զգիրս զայս, որ-
 պէս եւ է մեր ազգիս հպարտութիւն...
 զի որպէս մարդարիտ ի քիթս խոզի եւ մա-
 նեակ ոսկի ի պարանոց իշոյ, այնպէս եւ սա
 (արուեստ գրչութեան) ի ձեռն անիմաստ
 եւ անմիտ առնն» (Վնեւտ. 2. 301, Սար-
 գիսեան, Բ, էջ 1124):

Նիւթական ու բարոյական ահաւոր
 պայմաններու տակ գրական գործեր արտա-
 գրելու իսկական դժուարութեան միայն
 իրենք զրչագիրները կրնային համաչափ դա-
 զափար մը կազմել ու ըմբռնել ձեռագրի-
 իրական յարգն ու արժէքը. զարմանալի
 պէտք չէ թուի հետեւաբար եթէ գրչագիր-
 ներն իրենք իրենց ընթերցողներուն խրատ
 տան խնամոտ ու երկիւղած վերաբերում
 ցոյց տալու միշտ ձեռագիրներու հանդէպ
 ու անիծեն հակառակ գործողները: Հետա-
 քայ ոսկեղէնիկ խրատները դեռ այսօր ալ

ամէն հայու լուրջ ու շարքու թեան առարկայ բլբլու են.

“Ով որ զպատուէրքս ի տեղ պահէ եւ խնամով եւ լաթով բռնէ եւ ձէթ եւ մոմ չկաթեցուցանէ, օրհնի յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց, ամէն” (Վիենն. 2. 7, Տաշեան, էջ 56):

“Ով որ խնամած է եւ յամենայն փեսայս իրաց պահէ զգուշութեամբ... սրբոցն փառացն մասնակցեցի եւ ի Բրիտոս վարձատրեցի, ամէն” (Կեսարիա, 2. 10, Պալեան, էջ 57):

“Ով խնամ տանի ի վերայ սուրբ աւետարանի՝ թէ հրէ թէ ջրէ պահէ, Աստուած զան մարդն աւրհնէ, որ խնամ տանի... յոյս Աստուած ունիմ եւ զգեղն քահանայք եւ ժողովուրդք, որ խնամ տանիք աւրհնիք յԱստուծոյ եւ ամենայն սրբոց, եղիցի” (Վասպ. 2. 416, Լաւայեան, էջ 952):

“Աստուած զայն քահանայն օրհնէ, որ լաւ պահէ զսուրբ աւետարանս ի գէշ տեղացէ եւ այլ յորոգայթէ, եւ լաւ պահողն օրհնի յԱստուծոյ, ամէն” (Վասպ. 2. 428, անդ, էջ 974):

“Աստուած զան քահանայ եւ զան տանուաւորն օրհնէ, որ հնամ տանէ ի վերայ աւետարանիս ի գէճ տեղաց” (Վասպ. 2. 83, անդ, էջ 159):

“Գիրք եւ աւետարանն Աստուած տանուաւորն, զի պահարան գրոցն կտրել, շատ թերի եւ անհաւատ մարդ կենէ, աղաչեմ զձեզ մի՛ առնէք զպղծ Աստուած զայն մարդն օրհնէ, որ զայն բան չառնէ” (Վասպ. 2. 191, անդ, էջ 464):

“Ընթերցողք սուրբ աւետարանիս լաւ եւ սուրբ պահեցէք եւ մոմն ի մէջն մի բռնէք” (Վասպ. 2. 260, անդ, էջ 489):

“Աղաչեմ խնամ եւ դուրս եւ մեծաբանս տանել սմա... մի՛ մրճոտել, մի՛ պատառել, մի՛ մերկ ընկնուլ” (Ալեշան, Միսուան, էջ 147):

“Եթե՛ որ իւր սեփական զգանձս հաստ-

րակաց վարկի եւ մի տացէ զսա մանգան ձեռամբ մրճոտել եւ անառակաց ունել եւ յանվանելու վայրս ընկնուլ եւ մի՛ որ զողացի եւ ի փառացն մերկացի” (Վասպ. 2. 59, անդ, էջ 108):

“Հոգ տանիք լաւ պահէք զսուրբ աւետարանս ի ջրոյ եւ ի հրոյ եւ ի տգիտաց ձեռք չտայք, որ ապականեն զուսանցսն եւ զծաղիկսն եւ զպատկերսն, եւ կամ թուփ եւ պատկեր կտրեն եւ կամ խաչ փորելով զթուղթան ծակոտեն” (Տիգրանակերտ, Սրուան ձեռնաց, Թորոս աղբար, Բ., էջ 418):

“Աղաչեմ, զի եւ խնամ տարջիք սմա ի ջրոյ, ի հրոյ եւ յամենայն ապականիչ պատճառէ զգուշացէք” (Վասպ. 2. 33, անդ, էջ 61):

“Խնամ տարէք գրոցս, ի ժամանակի փախստեան կամ խռովութեան զգիրք ի քաղաքն տարէք եւ պահեցէք եւ ի ժամանակի խաղաղութեան վաճառ տարէք եւ ընթերցիք եւ մի՛ աղխեալ եւ փակեալ պահէք. զի գիրք փակեալ կուռք են¹” (Նրսիկայ, Յայամուրք, Սրուան ձեռնաց, Թորոս աղբար, Բ., էջ 297):

“Աղաչեմ զձեզ, ով ընթերցող աստուածասէրք, բան մի խրատ տամ լսեցէք գիրք ամանաթ ձեզ պահեցէք եւ կարդացէք, գերի երթայ նա՛ դարձուցէք, գէճ եւ ի կաթիլ տեղ մի գնէք, զմոմս ի վերայ մի՛ կաթուցէք, թքոտ մատով թուղթ մի՛ շրջէք եւ լրբութեամբ մի՛ պատառէք” (Վասպ. 2. 14, անդ, էջ 40):

“Միտ ած որ զայս քեզի խրատ տամ որ լսես, յորժամ որ դու գանձըն երգես, թուղթն թքով ապականես, կամ երկու-

¹ Այս էր լուսավոր մտայնութիւնը մեր նախնիներուն. Վիրակոս վարդապետ Յովհաննու մեկնութեան թարգմանութեան յիշատակարանին մէջ իր վերջին աղաչանքը կը յանձնէր ապագային լայնամիտ ու նշանաւոր սա տղերքով՝ “զկնի վախճանի իմոյ ում եւ տայ Աստուած ի ձեռն իմ՝ զսուրբ գիրս զայս, Գրեցէ՛ք որւմ զուսանելու ով եւ փութի գրել, զի որպէս թուի եւ Գրեցէ՛ք իմոյս Աստուծոյ” (Ալեշան, Հայապատում, էջ 354):

մատդ բռնեա քարշեա, հանց որ կապին վնաս
գործեա կամ անդէտի ձեռն դնեա, խոզաց
մարդկան կոխան շինեա, զկողն անողորմ ի
յետ քարշեա եւ կամ թանաս մատ ու շրջեա
կամ վրան մոմ կաթեցնեա եւ զիմ գրածն
ապականես: Այլ յոյժ սիրով նախախնա-
մես, սրբեալ ձեռք լաթով բռնեա, ի հրոյ
ի ջրոյ ի զատ պահես, մէջն գէշ գէշ գիր
չի գրես, երկու երեք շորով պատես, ի չո-
րային տեղէք դնես... ապա զԱստուած զու-
տեսանես» (Տիվրիկ, Գանձարան, Սրու-
անձտեանց, անդ, Ա., էջ 225):

«Առ ձեզ աղերսեմք... զորով ունիլ
սորին անվնաս պահել յառնայնի, ... այլ
թէ յանդգնի նենգել սորին վնասիւ, պար-
տական լիցի յառնին դատաստանի... իսկ
լաւ պահողքն յամենայն վնասուցն օրհնեալ
լիցին... ամէն» (Ջիլէ, Աւետարան, Սրու-
անձտեանց, անդ, Ա., էջ 79):

«Դարձեալ աղաչեմ ձեզ եղբարք որ
Ս. մաշտոցս վնասակար բանից պատրաստ
պահիցէք թէ ջրէ եւ անձրեւի կաթիլէ,
թաց տեղէ կամ աւազակէ. եթէ որ...
յանդգնի զյիշատակս իմ ջնջեցէ նա ի յոյս
կեանս զրկեալ լիցի ամենայն գոյականաւք»
(Թօփճեան, Յուցակ, էջ 49):

«Որ յիշատակարան քերէ կամ թուլթ-
կորէ եւ կամ գիր գրէ ի լուսանցն, մասն
զմուշայի առցէ եւ զխաչահանացն, զկորխայ
եւ զթաղանայ եւ զկայէնի պատիժս կրէ»
(Տիվրիկ, Աւետարան, անդ, Ա., էջ 216):

«Ով որ յիշատակարանս կուէ կամ
քերէ կամ սրբէ, կորի իւր յոյսն ալքայու-
թեան երկնից եւ սրբաջինջ լինի եւ ազինք
նորա եւ ազգ» (Ձմշկածագ, Աւետա-
րան, անդ, Բ., էջ 371):

«Աղաչեմ... որ լաւ խնամք տանիք,
ի հրոյ եւ ի ջրոյ պահէք եւ ի սգէ՝ ըն-
թերցողաց... ով որ իցէ... ներգու-
թեամբ պատճառանօք ինչ հանէ զսուրբ
աստուածաշունչս ի զրանէ սուրբ Աստուա-
ծածնին, ի յԱստուածաշունչ տառս որ-
չափ վատ եւ նզովք եւ անէծք կայ ի վերայ

նմին եղիցի եւ որ... լաւ խնամք տանէ, եւ
ի գէժ տեղէ եւ ի հրոյ եւ ի ջրոյ պատրաստ
պահէ, որչափ յԱստուածաշունչս շնորհ
եւ օրհնութիւն եւ նախախնամութիւն ի
վերայ նորին եղիցի... ամէն» (Վանք Արգիշտի
2. 144, Սրուանձտեանց, Բ., անդ
էջ 398):

Հ. Ա. ԱՆՐԴԱՆԵԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԵՐՈՒ ԶԵՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅ ԳՐԵՐՈՒ ԶԵՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գրերու տեսակները ընդհանրապէս որո-
շելէ յետոյ՝ անցնիք խօսիլ այն ձեւաւորութե-
անց վրայ, որ մեր տառերը ստացեր են եր-
կաթագրէն յետոյ մինչեւ այսօր, իրենց զար-
գացման ընթացքին մէջ:

Վերը տեսնեմք հայ տառերու բերանաբա-
ցութեան եւ վայրահակութեան օրէնքները՝
Վերջինս բոլորգրի մէջ ուրիշ ձեւ կը ստանայ
միջին թեւերը եւ ստորին պոչերը ուղիղ դիրք
կ'ընդունին. իսկ վերին թեւերը կը մնան վայրա-
հակ. համտ. Բ > Բ, Գ > Գ, Դ > Դ, Զ > Զ,
Մ > Մ, Ռ > Ռ, Վ > Վ, Բ > Բ, Ի > Ի,
Ք > ք եւն. Նօտագրի, ինչպէս եւ շղագրի
մէջ ասիկա աւելի կը զարգանայ: Այս տառերը
որոնք վերէն դէպի աջ երկարած թեւ մը կամ
վարէն դէպի աջ կամ դէպի ձախ երկարած պոչ
մը ունին, առարկայ կը դառնան զանազան ուր-
րապօյոյտ խաղերու: Այսպէս են ճ (վերին թեւը),
Յ, Ե, Լ տառերը (դէպի աջ երկարած պոչը), Լ, Զ, Զ, Զ,
Բոլորգրի հ տառին այն տեսակը՝ որ տակէն պոչ
թեւը ձախ կողմէն կամ մէջտեղէն է, ազատ են
այս խաղերէն. այսպէս են Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Ը, Թ,
Ի, Դ, Զ տառերը. տառը բոլորգրի մէջ պոչէն
զբուած ըլլալով՝ Բ, Գ, Դ տառերուն նման ա-
տառեր՝ որոնք պոչ չունին, բայց նոյն իսկ այնպիսի
բութեան համար տակէն փոքրիկ կեռ մը կը